

Pavel Štěpán

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Paralelní formace v anoikonymii Čech

Z poznatků obecné onomastické teorie vyplývá, že propria, která tvoří tzv. druhou vrstvu jazyka, mají specifický typ významu; jejich význam není vázaný na pojem, jako je tomu u apelativ, ale na „individuálnost“. Propriální sféra čerpá jazykovou materií ze sféry apelativní, která je jejím materiálově fundujícím východiskem. Propriální sféra jazyka ze sféry apelativní přebírá jednak jednotlivé lexémy, jednak formanty sloužící k jejich tvoření. Ze speciálních funkcí proprií a z povahy propriálně pojmenovacího aktu, při kterém propria vznikají, však přirozeně vyplývá nutná specifikace jazykových prostředků vyskytujících se v propriální sféře jazyka [Šrámek 1999: 12]. Specifika propriálně pojmenovacího aktu lépe než termín slovtvorba, užívaný spíše pro tvoření apelativ, vystihuje termín názvtvorba, který byl v češtině vytvořen na základě polského termínu nazwtwórstwo, jehož autorem je H. Borek [1983].

V tomto příspěvku¹ se zaměříme na výskyt paralelních formací v anoikonymii Čech. Paralelními formacemi rozumíme různé lexikální jednotky mající shodnou formu, avšak utvořené od odlišných základů; v řadě případů mají paralelní formace zcela odlišnou názvtvornou strukturu. Jde nám o postižení všech možností vzniku formálně shodných anoikonymických lexikálních jednotek, vyskytujících se vždy ve více různých anoikonymech. Způsoby vzniku paralelních formací mohou být velmi rozmanité. V některých případech se dané formace neliší svou názvtvornou strukturou, nýbrž pouze svým základem. I v těchto případech však můžeme uvažovat o odlišném způsobu tvoření, a to tehdy, pokud je funkce daného sufixu v jednotlivých formacích zcela odlišná. Je-li například lexikální jednotka *Berounka* utvořena od oikonyma *Beroun*, funkce sufixu *-ka* je v tomto případě lokalizační. V jiném anoikonymu je však lexikální jednotka *Berounka* utvořena od antroponyma *Beroun*; zde má sufix *-ka* funkci posesivní (jméno *Berounka* označuje pozemek patřící osobě jménem *Beroun*).

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantu GA ČR č. P406/12/P600 a s podporou RVO: 68378092. Za cenné podněty k tématu autor děkuje prof. PhDr. Rudolfu Šrámkovi, CSc., a prof. dr. hab. Barbaře Czopek-Kopciuchové.

V apelativní sféře jazyka se v obdobných případech zpravidla hovoří o slovtvorné homonymii. P. Hauser kupříkladu rozeznává slovtvorná homonyma dvojího typu: (a) homonymii způsobuje slovtvorný prostředek (např. vaříč – osoba/nástroj); (b) homonymie je dána paralelním tvořením „slovostejného slovtvorného typu” (např. červenka – ‘pták’, ‘nemoc vepřů’, ‘červená hlína’, ‘plemeno slepic’, ‘odruža pšenice’) – u tohoto typu Hauser konstatuje, že „základní slovtvorný význam těchto slov je totožný, ale jejich konkrétní významy jsou zcela rozdílné, nelze je považovat za varianty významu základního” [Hauser 1980: 80]. Vzhledem ke specifickým funkcím proprií a vzhledem k tomu, že u proprií je kategorie významu zcela odlišná (jak bylo uvedeno výše, jde především o individualizaci) od lexikálního významu vyskytujícího se u apelativ, nejeví se jako příliš vhodné uvažovat v propriální sféře jazyka o homonymii, která je chápána jako výskyt jednotek majících shodnou formu a odlišný význam. Z. Kaleta [1998: 32] kupříkladu uvádí, že propria nemají lexikální význam, a proto je užití termínu homonymie ve vztahu k nim neadekvátní². Z tohoto důvodu v propriální sféře od termínu slovtvorná homonymie jazyka upouštíme. Formálně shodné lexikální jednotky vyskytující se v anoikonymii, které však vznikly různými způsoby, označujeme jako paralelní formace³.

Naším materiálovým východiskem jsou pomístní jména z území Čech, shromážděná v abecedním generálním katalogu pomístních jmen, uloženém v oddělení onomastiky ÚJČ AV ČR, v. v. i., v Praze. Tento katalog obsahuje kromě anoikonym i jména místních částí, která sice patří mezi oikonyma, avšak strukturně i z hlediska svého původu mají k anoikonymům velmi blízko. Kromě pomístních jmen (pojmenování neosídlených geografických objektů) jsou tedy předmětem analýzy i jména místních částí. Pozornost bude věnována lexikálním jednotkám přítomným v anoikonymii Čech. Předmětem našeho příspěvku není názvotvorba anoikonym, ale utvářenost jednotlivých paralelních lexikálních jednotek vyskytujících se v anoikonymii.

Druhy paralelních formací v rámci toponym jsou velmi pozoruhodné. O jejich rozmanitosti svědčí například skutečnost, že lexikální jednotka s určitou formou mohla být utvořena až od jedenácti různých základů (závěr tohoto příspěvku, především pak pozn. 8).

Na základě analýzy lexikálních jednotek vyskytujících se v toponymii, především pak anoikonymii Čech byla zpracována typologie paralelních formací, která vychází z různých způsobů, kterými k jejich vzniku dochází.

² Problematikou homonymie v oblasti proprií se zabývá mj. M. Biolik [2009]. Otázku, zda u vlastních jmen existuje homonymie, si klade E. Wolnicz-Pawłowska [2009]. Slovtvorné homonymii, která však může být ve vztahu k propriální sféře jazyka patrně adekvátněji označena jako paralelní tvoření, se věnoval P. Štěpán [2005].

³ Pozoruhodná je i problematika „paralelnosti“ jednotlivých formantů v propriální sféře jazyka v porovnání se sférou apelativní, v tomto příspěvku ji však ponecháváme stranou a zaměřujeme se pouze na paralelní formace v rámci jedné kategorie proprií.

1. V anoikonymii se často setkáváme s případy, kdy je určitý sufix připojen ke dvěma nebo více různým (tj. vztahujícím se k odlišným denotátům/referentům), avšak formálně shodným základům, a to apelativním, antroponymickým a/nebo toponymickým:

1.1 Základem je (a) apelativum, (b) antroponymum:

*BRAMBORKA*⁴ (a) cesta, kolem které byly pěstovány brambory (ChC/Žiželice nad Cidlinou⁵);

(b) cesta, která vedla k hospodářství rolníka Brambory (HK/Stěžery).

VLČINA (a) místo, kde se vyskytovali vlci (případně metaforické pojmenování) – častý motiv pojmenování v různých lokalitách;

(b) pozemek patřící ke gruntu Václava Vlka (KO/Lípa n. Orlicí).

1.2 Základem je (a) apelativum, (b) oikonymum, (c) anoikonymum:

BORSKÝ (a) *Borský přední* (LL/Ponědrážka) – pole u borového lesa;

(b) *Borská pěšina* (Slá/Bílichov) – pěšina vedoucí do osady *Bor*;

(c) *Borský rybník* (Vod/Protivín) – rybník u lesa *Bor*.

1.3 Základem je (a) oikonymum, (b) antroponymum:

BEROUNKA (a) řeka protékající Berounem;

(b) pozemek patřící osobě jménem Beroun (DoK/Křivšoudov).

2. Nezřídka dochází ke vzniku paralelních formací při spojení formálně podobných oikonym majících rozdílné zakončení s určitým formantem (nejčastěji s adjektivním sufixem *-ský*):

2.1 Oikonymický základ lišící se pouze morfologickou koncovkou⁶ + shodný sufix:

STUDENSKÝ (a) z MJ *Studený*: *Studenská cesta* (DoK/Tomice I) – cesta vedoucí do obce *Studený*;

(b) z MJ *Studená*: *Studenský les* (Krl/Chříč) – les v blízkosti katastru obce *Studená*;

(c) z MJ (*Dolní*) *Studené*: *Studenský potok* – potok protékající obcí Dolní *Studené* (Jíl);⁷

SLATINSKÝ (a) z MJ *Slatina*: *Slatinská cesta* (Ltě/Keblice) – cesta vedoucí k obci *Slatina*;

(b) z MJ *Slatiny*: *Slatinská luka* – pozemek v katastru obce *Slatiny* (Jič).

⁴ Analyzované lexikální jednotky přítomné v anoikonymech zapisujeme v souladu s praxí Slovníku pomístních jmen v Čechách [Olivová-Nezbedová, Maleninská 2000] verzálkami.

⁵ Jednotlivá anoikonyma jsou lokalizována do obcí podle zásad Slovníku pomístních jmen v Čechách. Zkratka před lomítkem uvádí příslušný bývalý soudní okres. Seznam zkratk soudních okresů je k dispozici kupř. v úvodním svazku Slovníku pomístních jmen v Čechách [Olivová-Nezbedová, Maleninská 2000: 14–18].

⁶ Odhlížíme zde od skutečnosti, že morfologická koncovka (a to zvláště koncovka plurálová) plní u toponym často názvotvornou funkci.

⁷ Pro úplnost je třeba dodat, že v anoikonymii Čech je doloženo i adjektivum *studenský* paralelně utvořené od oikonyma *Studená*. Zde se setkáváme s tvořením od redukováného základu, jde tedy o odlišný typ paralelnosti – k němu zde viz bod 4. Vidíme tedy, že jednotlivé typy se v anoikonymech mohou vzájemně kombinovat (k tomu viz bod 6).

2.2 Oikonymický základ lišící se slovotvorným sufixem + shodný sufix:

BLANICKÝ (a) z MJ *Blanice*: *Na blanickom* (MV/Horní Hrachovice) – louka patřící dříve obci *Blanice*;

(b) z PJ *Blaník*: *Blanická čtvrť* (Vla/Vlašim) – místní část nazvaná podle polohy směrem k hoře *Blaník*.

2.3 Paralelnost vzniklá na základě zjednodušení souhláskové skupiny vytvořené na morfologickém švu:

SRBECKÝ (a) z MJ *Srbce*: *Srbecká* – cesta vedoucí do obce *Srbce* (Pdě/Odřepsy);

(b) z MJ *Srbeč*: *Srbecká cesta* – cesta vedoucí do obce *Srbeč* (NS/Mšec).

3. Následující typ paralelních formací je charakterizován rozdílným umístěním morfologického švu v jednotlivých paralelních lexikálních jednotkách. Jde vždy o tvoření od propriálních (toponymických i antroponymických) základů. Vznik paralelních formací je důsledkem spojování odvozených propriálních základů se základní, nerozšířenou variantou formantu na straně jedné (např. *Pražák* + *-ka*) a neodvozených propriálních základů s rozšířenou variantou sufixu na straně druhé (např. *Praha* + *-ačka*):

PRAŽAČKA (a) z místního jména *Praha* + sufix *-ačka* (cesta vedoucí směrem ku Praze – Nym/Křinec);

(b) z osobního jména *Pražák* + sufix *-ka* (usedlost patřící majiteli *Pražákovi* – Hli/Horní Holetín).

ČISTECKÝ (a) z místního jména *Čistec* + sufix *-cký*: *Čistecký kopec* – vrch nad vsí *Čistec* (Ben);

(b) z místního jména *Čistá* + sufix *-ecký*: *Čistecký potok* – potok protékající obcí *Čistá*.

LETOVSKÝ (a) z místního jména *Letovy* + sufix *-ský*: *Letovské dráhy* – pole v blízkosti obce *Letovy* (Plá);

(b) z místního jména *Lety* + sufix *-ovský*: *Letovský les* – les, který patřil obci *Lety*.

ŠTIKOVSKÝ (a) z místního jména *Štikov* + *-ský*: *Štikovská rokle* – pozemek v katastru obce *Štikov* (NP);

(b) z osobního jména *Štika* + *-ovský*: *Štikovská ulice* – místní část s domy postavenými rodinou *Štikovou*.

4. Vznik dalšího typu paralelních formací odráží tvoření lexikálních jednotek z redukováných toponymických základů. Od oikonyma *Štěpánovice* může být kupříkladu kromě pravidelně utvořeného adjektiva *ŠTĚPÁNOVICKÝ* utvořeno i tzv. „krátké“ adjektivum *ŠTĚPÁNOVSKÝ*, vycházející z redukováného, zkráceného oikonymického základu. Toto adjektivum je pak formálně shodné s přídavným jménem utvořeným od oikonyma *Štěpánov*. Adjektivum *BUKOVSKÝ* vyskytující se v pomístních jménech může být utvořeno jednak od plného základu oikonyma *Buková*, jednak od redukováných základů čtyř různých oikonym, a to *Bukovany*, *Bukovice*, *Bukovina* a *Bukovno*. Setkáváme se i s ojedinělými případy,

kdy adjektivum utvořené od redukovaného toponymického základu je formálně shodné s deantroponymickým adjektivem: adjektivum *HARTMANSKÝ* je utvořeno formantem *-ský* jednak z osobního jména *Hartman* (pole *Hartmanská* – NMM/Bystré – patřila rodině Hartmanově), jednak z redukovaného základu oikonyma *Hartmanice*: pomístní jméno *Hartmanské údolí* (Pli/Svojanov) patří údolí v blízkosti obce *Hartmanice*.

Méně často se u tohoto typu paralelních formací setkáváme i s lexikálními jednotkami substantivními (zpravidla jde však o výrazy s univerbizační funkcí). Anoikonymická lexikální jednotka *DOUBRAVÁK* kupříkladu byla kupříkladu utvořena sufixem *-ák* jednak z plného základu oikonyma *Doubrava*, jednak z redukovaného základu oikonyma *Doubravčany*.

5. Specifický typ paralelních formací je založen na kontrastu mezi lexikálními jednotkami (obvykle adjektivními) utvořenými z předložkových spojení na straně jedné a z prefixálních formací (zpravidla toponymických) na straně druhé. Názorný příklad představuje adjektivum *PODHORSKÝ* vyskytující se v pomístních jménech. Může být utvořeno z předložkového spojení dvojího druhu, a to jednak *pod horou* (rybník nazvaný podle polohy pod „horou“ – vrchem *Ostrý*), jednak *pod (Benešovou) Horou* (toponymum *Podhorský mlýn* patří mlýnu nacházejícímu se pod obcí *Benešova Hora*). Dále pak může být toto adjektivum utvořeno z (prefixálního) místního jména *Podhora* (hodonymum *Podhorská* patří silnici vedoucí ke dvoru *Podhora*).

Závěr, shrnutí jednotlivých typů paralelních formací

Podaná typologie zahrnuje všechny zjištěné způsoby vzniku paralelních formací vyskytujících se v anoikonymii Čech. Naším cílem bylo představit různé, navzájem značně odlišné způsoby vzniku těchto formací a rozmanité vztahy mezi jednotlivými paralelně utvořenými lexikálními jednotkami.

Z přehledu jednotlivých typů paralelních formací vyskytujících se v anoikonymii Čech jednoznačně vyplývá, že v naprosté většině případů je vznik sledovaného jevu spojen s tvořením depropriálních lexikálních jednotek. Do vztahu „paralelnosti“ velmi často vstupují dvě (ojediněle i více) formálně shodné depropriální lexikální jednotky, např. dvě lexikální jednotky detoponymické (*BLANICKÝ*) nebo jedna lexikální jednotka detoponymická a jedna deantroponymická (*PRAŽAČKA*). Výrazně méně časté jsou případy, kdy s deapelativní lexikální jednotkou je formálně shodná lexikální jednotka deantroponymická.

Výrazná převaha propriálních základů u formací vstupujících v anoikonymii do vztahu „paralelnosti“ úzce souvisí se skutečností, že mezi formanty, jimiž jsou sledované lexikální jednotky utvořeny, výrazně převládá adjektivní sufix *-ský*, který je typický pro tvoření od propriálních, konkrétně pak toponymických základů. Tento sufix má ze všech sledovaných formantů výrazně nejsilnější potenciál k tvoření paralelních formací, a to především ze dvou důvodů:

(1) Kromě základní, nerozšířené podoby *-ský* (a jeho poziční varianty *-cký*) vystupují v anoikonymii nezřídka i jeho podoby rozšířené, a to *-ovský*, *-ecký* a *-enský*. Adjektiva utvořená těmito rozšířenými formami pak mohou vstupovat do vztahu paralelnosti s adjektivy utvořenými formou nerozšířenou od toponym zakončených na *-ov* (případně *-ová*, *-ovy* apod.), *-ec/-ce*, případně *-ek/-ky* a *-no/-ná/-né* apod.

(2) Při tvoření pomocí sufixu *-ský* dochází v analyzovaném materiálu častěji než u jiných sufixů k redukci výchozího základu. Redukovaný delší základ pak v některých případech může být formálně shodný s kratším neredukovaným základem: např. u adjektiva *DOBŘICHOVSKÝ*, které se vztahuje k místnímu jménu *Dobřichovice*, je redukovaným základem *Dobřichov-* stejně jako u paralelně utvořeného adjektiva *dobřichovský* vycházejícího z místního jména *Dobřichov*, kde je ovšem základ plný, neredukovaný.

K přehledu typů paralelních formací je třeba dodat, že jednotlivé typy se v anoikonymii velmi často navzájem kombinují. Kupříkladu u adjektiva *LIPSKÝ* se setkáváme se třemi různými vztahy mezi jednotlivými paralelními formami:

(1) vztah mezi dvěma paralelními, formálně shodnými základy, z nichž jeden je apelativní, druhý toponymický: *Lipská* – pole, na jehož okraji rostou lípy (Pis/Jehnědno); *Lipský dvorek* – místní část obce *Lípa* (HBr);

(2) vztah mezi adjektivy utvořenými od dvou různých neredukovaných toponymických základů, a to od místního jména *Lípa* (viz výše) a od oikonyma *Lipí* (*Lipský potok* – potok protékající obcí *Lipí*);

(3) vztah mezi adjektivy utvořenými od neredukovaných toponymických základů (viz výše) a adjektivem odvozeným od toponymického základu redukovaného, konkrétně od základu místního jména *Lipany*: *Na Lipské* – pole nazvané podle polohy vzhledem k sousední obci *Lipany* (Kou/Vitice).

Vztahy mezi jednotlivými paralelními formami však mohou být i rozmanitější. Adjektivum *KAMENSKÝ* vyskytující se v anoikonymii Čech bylo kupříkladu utvořeno z jedenácti různých základů.⁸

⁸ Lexikální jednotka *KAMENSKÝ* byla utvořena sufixem *-ský*: a) z apelativa *kámen*: *Kamenský* – les s kamenitou půdou (Sbs/Skalice); b) z oikonyma *Kámen*: *Kamenský rybník* – nazvaný podle polohy v blízkosti obce *Kámen* (Pac); c) z místního jména *Kamensko*: *Kamenský* – bývalý rybník pojmenovaný podle polohy vzhledem ke dvoru *Kamensko* (Lbá/Kopidlno); d) z anoikonyma *V kamení*: *Kamenský mlýn* (Mir/Mirovice) byl postaven na pozemku zvaném *V kamení*; e) z oikonyma *Kamenná*: *U kamenské pěšiny* – pole nazvané podle polohy u cesty vedoucí do obce *Kamenná* (Mir/Bukovany); f) z oikonyma *Kamence*: *Kamenské svahy* – pozemek v katastru obce *Kamence* (Plí); g) z anoikonyma *Kamence* – *Kamenská cesta* procházela lesem *Kamence* (MH/Kněžmost); h) z oikonyma *Kamenice* – jde o větší počet pomístních jmen utvořených od jména čtyř různých obcí; i) z oikonyma *Kameničná*: *Kamenská hůrka* – vyvýšenina nad obcí *Kameničná* (Žam); j) z oikonyma *Kamenný Most*: *Na kamenským* – pole nazvané podle polohy vzhledem k sousední obci *Kamenný Most* (Slá/Zvoleněves); k) z oikonyma *Kamenný Újezd*: *Kamenská* – cesta vedoucí do obce *Kamenný Újezd* (Rok).

Bibliografia

- Abecední generální katalog pomístních jmen z území Čech*. Oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze.
- Biolik Maria, 2009, *Homonimy onomastyczne. Różne sposoby interpretacji*, [in:] Stefan Warchoł, Mateusz Jastrzębski (red.), *Słowiańskie homonimy apelatywno-onimiczne i onimiczno-onimiczne w diachronii i synchronii*, Lublin, 33–47.
- Borek Henryk, 1983, *Potrzeby i zadania nazwotwórstwa w toponimii słowiańskiej*, *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, *Językoznawstwo* 6, Warszawa, 51–62.
- Hauser Přemysl, 1980, *Nauka o slovní zásobě*, Praha.
- Kaleta Zofia, 1998, *Teoria nazw własnych*, [in:] Ewa Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Warszawa–Kraków, 15–36.
- Olivová-Nezbedová Libuše, Maleninská Jitka, 2000, *Slovník pomístních jmen v Čechách, úvodní svazek*, Praha.
- Soupisy pomístních jmen z území Čech zpracované v letech 1963–1980*. Oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze.
- Šrámek Rudolf, 1999, *Úvod do obecné onomastiky*, Brno.
- Štěpán Pavel, 2005, *Slovotvorná homonymie v propriální a apelativní sféře českého jazyka*, [in:] Uličný Oldřich a kol. (eds.), *Eurolingua 2004. Opera Academiae Paedagogicae Liberecensis*, Series Bohemistica III, Liberec, 68–76.
- Warchoł Stefan, Jastrzębski Mateusz (red.), 2009, *Słowiańskie homonimy apelatywno-onimiczne i onimiczno-onimiczne w diachronii i synchronii*, Lublin.
- Wolnicz-Pawłowska Ewa, 2009, *Homonimia i wielomotywyjność w nazwach własnych na pograniczach językowych*, [in:] Stefan Warchoł, Jastrzębski Mateusz (red.), *Słowiańskie homonimy apelatywno-onimiczne i onimiczno-onimiczne w diachronii i synchronii*, Lublin, 253–260.

Pavel Štěpán

Parallel Formations in Anoikonyms of Bohemia

(Summary)

The article deals with the so-called parallel formations occurring in anoikonyms, i.e. lexical units having the same form but being formed differently. In the common-noun sphere of the language such formations are usually understood as word-formation homonyms, but due to the fact that proper nouns have no lexical meaning this term is not adequate in proper nouns. The material basis is formed by minor place names (anoikonyms, names of non-settlement geographical objects) from the territory of Bohemia. The core of the paper is formed by the typology of parallel formations in anoikonyms. The individual analysed types include (1) formations formed by a certain suffix attached to two or more different, but formally identical bases (e.g. *BRAMBORKA* from the common noun *brambora*, as well as from the anthroponym *Brambora*), (2) formations (predominantly adjectives) formed by a certain suffix form formally resembling oikonyms having different endings (e.g. *BLANICKÝ* from the oikonym *Blanice*, as well as from the oronym *Blaník*), (3) formations varying in the different position of the morphological juncture (e.g. *PRAŽAČKA* from the oikonym *Praha* + *-ačka*, as well as from the anthroponym *PRAŽÁK* + *-ka*), (4) formations from reduced toponymical bases formally identical with formations from shorter unreduced toponyms.

Słowa kluczowe: proprium, anoikonim, formacja paralelna, jednostka leksykalna.

Keywords: proper noun, anoikonym, parallel formation, lexical unit.